

Orientalism Under Critical Scrutiny: Western Narratives of Qajar Iran

Nozar Khalil Tahmasebi^{1*}, Shahram Yousefifar²

¹ Corresponding author: Ph.D. in Political Science and Postdoc Researcher, Faculty of Law and Political Science and Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: nozartahmasebi@ut.ac.ir

² Professor, Department of History, Faculty of Literature and Human Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: shyousefifar@ut.ac.ir

Article Info

ABSTRACT

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
13 July 2025
Revised version
received:
17 October 2025
Accepted:
21 October 2025
Available online:
22 June 2026

Keywords:
National character,
Iranian politics,
Orientalism,
political despotism,
Western Orientalists.

Objective:

This research critically re-examines Edward Said's theory of Orientalism, which posits a binary framework between East and West, focusing primarily on the West's attempts to dominate the East. The central question concerns the inherent limitations of Said's theory and the extent to which Western narratives of Qajar-era Iran—representing a significant intellectual encounter between Iran and the West—align with Orientalism's claims. This inquiry combines theoretical analysis with historical study. By integrating theoretical critique with a historical case study, the aim is to offer a critical re-reading of Orientalism. The study hypothesizes that Said's Orientalism presents an ahistorical, overly generalized, and oversimplified interpretation of the East-West encounter, and that Western accounts of Qajar Iran frequently contradict Said's assertions. The core objective is to demonstrate that certain theories cannot be applied uncritically to Iran's political and social history. This research seeks to provide a nuanced understanding of Iran-West interactions, challenging the broad generalizations often associated with Orientalist discourse and highlighting the complexities and specificities of historical encounters beyond reductionist interpretations.

*Cite this article: Khalil Tahmasebi, Nozar; Yousefifar, Shahram (2026) "Orientalism Under Critical Scrutiny: Western Narratives of Qajar", *Fasl' nāmeḥ-ye siyāsāt (Politics Quarterly)* 56, (2): 403-430, DOI: <https://doi.org/10.22059/JPQ.2026.396531.1008378>

Introduction

The intellectual confrontation between East and West, particularly since the Renaissance, has consistently occupied a prominent place in the discourse of various thinkers and schools of thought. Each scholar or intellectual tradition has analyzed this dynamic—whether characterized by conflict or interaction—based on distinct intellectual, historical, and philosophical foundations. The encounter between East and West, especially concerning mutual interpretations of cultural traits and foundational ideas, has been marked by debates and conflicting views, sometimes leading to either praise or rejection of the "other." Orientalism emerged as a theory making specific claims about this East-West encounter, dominating discussions for decades. Edward Said, as its most influential proponent, viewed Orientalism and Orientalists as justifications and facilitators of Western dominance over the East. While Said's perspective will be elaborated, the primary focus here is a critical re-evaluation of his claims: Are his views historically grounded? Do they offer a historically informed perspective on the East-West encounter? Do they foster intellectual dialogue and accurate understanding? Crucially, to what extent do his views align with the historical reality of Eastern nations, and to what degree is his interpretation dominated by generalization and oversimplification?

Methodology

This research employs a critical re-reading of Edward Said's theory of Orientalism alongside a historical analysis of Qajar-era Iran, using thematic analysis as its primary method. Thematic analysis, a qualitative research method, focuses on analyzing and interpreting the meanings embedded within data, documents, and findings. The term "theme" originates from the Greek *thema*, signifying a proposition or subject from which important concepts and data are derived. Conceptually developed in the 1970s, thematic analysis emphasizes understanding, analysis, and interpretation as fundamental components in examining and re-reading texts and data. Braun and Clarke further refined this method, particularly in psychology, though it has also gained significant traction in other qualitative humanities fields such as sociology, political science, and history. In this method, themes are paramount, serving as key elements for decomposition and analysis. A theme embodies meaning and concept, representing the fullest interpretation of a phenomenon or event. Consequently, identifying themes is the most crucial step in textual analysis. This involves discerning concepts, patterns, and perspectives from information and documents; the researcher's success in this task reflects their analytical skill. Thematic analysis relies on the ability to differentiate, connect, and reconstruct documents and data, aiding a systematic and coherent understanding of events or subjects while preventing reductionism.

Findings

The re-examination of Western accounts of Qajar Iran reveals significant contradictions to many claims of Said's Orientalism. Contrary to the notion of a universally denigrated East, these texts often express admiration for Iran's historical

past as an ancient land. Iranian character and culture were not merely disparaged; alongside some critiques, pleasant descriptions of Iranian temperament and culture were also presented. More importantly, while criticizing prevailing political despotism, these accounts offered insightful and forward-looking interpretations regarding the potential for political revival in Iran and Iranians' resistance against tyranny. Western narratives of Iran were not solely aimed at facilitating Western dominance or demeaning Iranian national culture. A re-interpretation of these writings, focusing on three main themes—"Iranian Character, Culture, and History," "Condemnation of Despotism and Arbitrariness," and "Revival of Iranian Politics"—leads to a different understanding. For instance, Sir John Malcolm's *The History of Persia* (1815) draws on Persian historical and literary sources, praising figures like Khosrow Anushirvan for his just rule, thus demonstrating nuanced historical engagement. Eugène Flandin, a French traveler, admired Iran's historical heritage and artistic ingenuity, despite noting the country's decline under Qajar rule due to "corrupt and incompetent government".

Conclusion

This research concludes that Edward Said's theory of Orientalism, while influential, suffers from significant overgeneralizations and an ahistorical approach, particularly when applied to the specific historical context of Qajar Iran. The detailed analysis of Western accounts from this period—including those by Sir John Malcolm, Eugène Flandin, Arthur de Gobineau, Samuel Greene Benjamin, and George Curzon—reveals a more complex and nuanced portrayal of Iran than Said's theory suggests. These narratives often expressed admiration for Iran's ancient history, rich culture, and the character of its people, challenging the notion of a uniformly condescending or power-driven Western gaze. While some Orientalist tendencies may have existed, the prevailing narratives were not solely aimed at facilitating Western dominance or denigrating Iranian identity. The findings underscore the importance of historical specificity and caution against the uncritical application of broad theories to diverse historical realities. By re-interpreting these primary sources, this study demonstrates that intellectual and political encounters between Iran and the West during the Qajar era were multifaceted, involving mutual observation, critique, and even admiration, rather than a simplistic binary of oppressor and oppressed. This nuanced understanding is crucial for moving beyond reductionist interpretations and fostering a deeper appreciation of the intricate historical dynamics between East and West.

شرق‌شناسی در بوتۀ نقد: روایت غربیان از ایران دوره قاجار

نوذر خلیل طهماسبی^۱ ID*، شهرام یوسفی فر^۲ ID

^۱ نویسنده مسئول: دانش‌آموخته دکتری علوم سیاسی و پژوهشگر پسادکتری، دانشکده حقوق و علوم سیاسی و دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

رایانامه: nozartahmasebi@ut.ac.ir

^۲ استاد، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: shyousefifar@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۴/۲۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۷/۲۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۷/۲۹

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۴/۰۱

کلیدواژه‌ها:

منش ملی،
سیاست ایرانی،
شرق‌شناسی،
استبداد سیاسی،
مستشرقان غربی.

در این پژوهش بر بازخوانی نقادانه نظریه شرق‌شناسی تأمل می‌کنیم. نظریه شرق‌شناسی ادوارد سعید با تکیه بر برخی مضامین و صورت‌بندی دوگانه‌انگارانه میان شرق و غرب از منظر تلاش یکی برای سلطه بر دیگری، پژوهش‌ها و دیدگاه‌های متعددی را به خود معطوف کرده است. پرسشی که بر آن درنگ می‌شود بدین ترتیب است که دشواری نظریه شرق‌شناسی چیست و روایت غربیان از ایران دوره قاجار، به‌عنوان آغازگاه رویارویی فکری جدی میان ایران و غرب، تا چه حد با دعاوی این نظریه همخوانی دارد؟ واکاوی این پرسش مستلزم بررسی نظری و مطالعه تاریخی است تا بتوان با اتکا به نقد نظری و مطالعه موردی تاریخی، خوانشی نقادانه از شرق‌شناسی داشته باشیم. بدین‌سان، ضمن در پیش نهادن روش تحلیل مضمون برای تفسیر نظری و نقادی تاریخی، در دو بخش پیشینه و مبانی نظری، نقدها و ملاحظات بر شرق‌شناسی روا داشته می‌شود و در بخش تاریخ، با مبنا قرار دادن روایت غربیان از ایران دوره قاجار، به‌عنوان نمونه مهمی از جهان شرق، روایتی تحلیلی و تاریخی‌نگر از کاستی‌های شرق‌شناسی مطرح می‌شود. همچنین برای گام نهادن در چارچوب پژوهشی منسجم، می‌توان این فرض را مبنا قرار داد که واریسی نقادانه نظریه شرق‌شناسی ادوارد سعید چنین می‌نماید که او تفسیری غیرتاریخی، کلی‌گرا و تعمیمی درباره رویارویی غرب و شرق دارد و روایت غربیان از ایران دوره قاجار، به‌مثابه کهن‌سرزمین جهان شرق، در موارد بسیاری باژگونه دعاوی شرق‌شناسی است.

* **استناد:** خلیل طهماسبی، نوذر؛ یوسفی فر، شهرام (۱۴۰۵). شرق‌شناسی در بوتۀ نقد: روایت غربیان از ایران دوره قاجار، *فصلنامه سیاست*، ۵۶ (۲)، ۴۳۰-۴۰۳.

<http://doi.org/10.22059/JPQ.2026.396531.1008378>

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

مقدمه

رویارویی فکری میان شرق و غرب، به‌ویژه پس از رنسانس، همواره جایگاه مهمی در اندیشه‌ورزی و قلم‌فرسایی متفکران و مکاتب مختلف داشته است. هر دانشور یا مکتبی با تکیه بر برخی مبادی فکری، تاریخی و فلسفی چنان تقابل یا تعاملی را واکاوی می‌کند. رویارویی میان شرق و غرب، به‌ویژه از منظر خوانش متقابل از خصایص فرهنگی یا بن‌مایه‌های فکری و فرهنگی یکدیگر، با مجادلات و تضاد آرا همراه بوده است که حتی در مواردی به تمجید یا طرد دیگری نیز ختم می‌شود. شرق‌شناسی در زمره نظریاتی بود که دعای خاصی را درباره رویارویی غرب و شرق مطرح می‌کرد و دهه‌ها، چنان دیدگاهی در مرکز بحث قرار گرفت. تأکید اصلی شرق‌شناسی بیش از هر چیز بر رابطه میان دانش و قدرت است. ادوارد سعید به‌عنوان مهم‌ترین نظریه‌پرداز چنان دیدگاهی، شرق‌شناسی و شرق‌شناسان را توجیه‌گر و تسهیل‌بخش چیرگی دیگری غرب بر شرق می‌انگاشت. خوانش سعید از شرق‌شناسان را به‌تفصیل شرح خواهیم داد، اما بیش از توصیف نگاه او درباره شرق‌شناسی و شرق‌شناسان، بازخوانی نقادانه دعای او مطرح‌نظر است؛ اینکه چنان دیدگاهی از مبانی تاریخی برخوردار است یا خیر؟ آیا امکان گفت‌وگوی فکری و شناخت صحیح را فراهم می‌سازد؟ و مهم‌تر اینکه دیدگاه‌های او چه میزان با واقعیت تاریخی ممالک شرق تطابق دارد و چه میزان روح تعمیم و کلی‌گویی در تفسیر او حکم‌فرماست؟

جدا از مباحث نظری، برای واری و مذاقه در نظریه شرق‌شناسی، رویارویی ایران دوره قاجار با تجدد و غرب واکاوی می‌شود. از این منظر به سده نوزدهم و دوره قاجاریه به‌مثابه آغاز رویارویی جدی ایرانیان با مبادی تجدد و دنیای نو درنگ خواهیم کرد تا دریابیم تا چه حد شرق‌شناسان و راویان غربی چنانکه شرق‌شناسی ادعا می‌کند درگیر در مناسبات قدرت بودند و ای‌بسا، از مجرای بازخوانی برخی یافته‌های تاریخی بتوان تأملی نقادانه در نظریه شرق‌شناسی داشت. می‌توان بر این مسئله نیز تأمل کرد که صورت‌بندی‌های دوگانه‌انگارانه، با آمیزه‌ای از طرد و نفی، خدشه‌ای در شناخت و نظام معرفتی ایجاد می‌کنند. همچنین خوانش تاریخ ایران دوره قاجاریه چنین می‌نماید که لازم است درباره بهره‌گیری و تعمیم برخی نظریات، همچون شرق‌شناسی، محتاط و پرواگر بود. بدین‌قرار، این پژوهش، بی‌آنکه سودای نظریه‌سازی یا داعیه تاریخ‌نگاری داشته باشد، آهنگ آن دارد تا ضمن بازخوانی نقادانه نظریه شرق‌شناسی، درباره نوع رویارویی و روایت غربیان از ایران و ایرانیان در دوره قاجار مضامین و یافته‌هایی را در تقابل با آنچه شرق‌شناسی ادوارد سعید به جهان شرق تعمیم می‌داد، در میان بگذارد.

۱. روش پژوهش

نظریه شرق‌شناسی بر آن بود تا با مبنا قرار دادن برخی مضامین و تأکید بر آن‌ها، دیدگاهی واکنشی و انتقادی را در برابر شرق‌شناسان و دانش شرق‌شناسی مطرح کند. بررسی انتقادی نظریه شرق‌شناسی ادوارد سعید و تحلیل تاریخ سیاسی ایران دوره قاجاریه مستلزم واکاوی برخی تعابیر و مضامین است. با چنین روشی، ضمن التفات به تحلیل نقادانه، می‌توان در برابر برخی مفاهیم و مضامین نظریه شرق‌شناسی، مفاهیم و مضامینی را پی‌جویی کرد که حتی با مضامین پرتکرار و ای‌بسا ناستوار شرق‌شناسی ادوارد سعید ناسازگارند. بدین‌قرار، می‌توان از روش تحلیل مضمون برای تأمل نظری انتقادی در خصوص شرق‌شناسی و واری‌های تاریخ سیاسی ایران دوره قاجاریه بهره گرفت. تحلیل مضمون، روشی در پژوهش‌های کیفی است که تحلیل و تفسیر معانی داده‌ها، مستندات و یافته‌ها را مبنا قرار می‌دهد. خاستگاه واژه مضمون به یونان باستان و واژه *thema* بازمی‌گردد و ریشه‌یابی مفاهیم مهم را موردنظر داشت. بحث تحلیل مضمون که از دهه ۱۹۷۰ مبنای نظری و مفهوم‌پردازی پیدا کرد بر شناخت، تحلیل و تفسیر به‌مثابه مؤلفه‌های اساسی در بررسی و بازخوانی داده‌ها و متون اصرار می‌ورزید (Christou, 2023: 81). بعدها براون و کلارک، به‌ویژه در زمینه روانشناسی، به چنین روشی عمق بخشیدند، اما در سایر حوزه‌های علوم انسانی با بن‌مایه کیفی همچون جامعه‌شناسی، علوم سیاسی و تاریخ نیز اهمیت پیدا کرد.

در این روش، مضمون و مضامین اهمیت شایان تأملی دارند و به‌مثابه عناصر کلیدی در پژوهش، تجزیه و تحلیل می‌شوند. مضمون، تداعی‌گر معنا و مفهوم و تبلور حداکثر تفسیر از پدیده یا رخداد است (Boyatzis, 1998: 4-5). به همین سبب، شناخت مضمون یا مضامین، مهم‌ترین و اساسی‌ترین گام در خوانش متون است. شناخت مضامین به معنای یافتن مفاهیم یا حتی درک الگوها و دیدگاه‌ها از معلومات و مستندات است و بدین‌سان، توفیق پژوهشگر در چنین شناختی، عیار پژوهشی او را عیان می‌سازد. تحلیل مضمون، تحلیل مستندات را با تکیه بر قدرت تفکیک، پیوند و امکان بازسازی مبنا قرار می‌دهد (Given, 2008: 867). روشی برای درک نظام‌مند و منسجم رویداد یا موضوع است که به درک عمیق مستندات و رستن از تقلیل‌گرایی کمک می‌کند. در تاریخ و علوم سیاسی، توجه به آمیختگی میان توصیف، تحلیل و تفسیر در تحلیل مضمون اهمیت بسیاری دارد (Cohen & Morrison, 2011: 537). هدف آن است که ورای توصیف، بتوان به معانی و درون‌مایه مضامین و تعابیر دست یافت؛ مضامینی که نباید سرسری دیده شوند یا با تحمیل تئوری، فحوای راستین آن‌ها را نادیده گرفت (Braun & Clark, 2022: 4). در این روش، به قدرت واژگان توجه می‌شود. مضمون، خصیصه تکراری و متمایزی در متن است که در نگاه پژوهشگر، نمایانگر درک و آگاهی خاصی درباره مسئله پژوهش است.

ذهن و بینش تحلیلی و انتقادی برای کاربست روش تحلیل مضمون به‌ویژه در زمینه مسائل تاریخی اهمیت بسیاری دارد. این واریسی مفهومی، شایسته است که به دور از پیچیدگی انجام گیرد و حتی می‌توان از قیاس مضامین از منظر همانندی‌ها، ناهمانندی‌ها و درهم‌تنیدگی‌ها نیز بهره گرفت (Miles & Huberman, 1994). نیل به چنین منظوری، نیازمند بازخوانی مکرر متن است تا بتوان، با عدول از توصیفات و حواشی، مضامینی را تفکیک کرد که شالوده اندیشه یا متن را تشکیل می‌دهند. روایت تحلیلی از مسئله یا دوره تاریخی موردنظر نیز مستلزم خوانشی علمی، بی‌تعصب، ژرف‌نگرانه و دور از کاربست نظریات تعمیمی و جهان‌شمول است تا با رهایی از تعمیم و کلی‌گویی، رخدادهای اندیشه‌ها را در بطن شرایط و تجربه تاریخی آن‌ها فهمید. بدین‌سان، در این پژوهش تلاش می‌شود تا با هم‌آوایی میان نظریه و تاریخ و در نظر داشتن روش تحلیل مضمون همراه با رویکرد تطبیقی و تاریخی‌نگر، ابتدا مضامین نظریه شرق‌شناسی بازخوانی نقادانه شوند و سپس، در بازتفسیر روایت غربیان از ایران دوره قاجار، مضامین و برداشت‌های متفاوت در مرکز بحث قرار گیرند.

۲. پیشینه پژوهش

در خصوص شرق‌شناسی و فضایل یا کاستی‌های آن، پژوهش‌های متعددی در غرب و شرق صورت پذیرفته است. همچنین بحث شرق‌شناسی و ارتباط آن با تاریخ سیاسی ایران از سوی متفکران و دانشوران ایرانی در کانون توجه قرار داشته است. اگرچه در این مقال، شرح همه نوشتارها و تأملات مختصر و مفصل درباره شرق‌شناسی ناممکن است، اما می‌توان به برخی از مهم‌ترین پژوهش‌ها در این زمینه، با تمرکز بر مسائل ایران، نظری افکند.

از نخستین متفکران و مورخان مهم ایران که به مسئله شرق‌شناسی و شرق‌شناسان پرداخت، احمد کسروی بود. کسروی در ماهنامه پیمان (۱۹۳۳)، مقالات و نوشتارهای مختلفی را درباره شرق‌شناسان، هرچند نه به شکلی منسجم و روشمند، منتشر کرد. او شرق‌شناسان را مروجان دیدگاه حقارت نسبت به مردم مشرق‌زمین می‌دانست. احمد کسروی، که حتی ادوارد براون نیز از نقدهای او در امان نماند، هدف شرق‌شناسان را تحریف تاریخ و تأمین منافع ملی غرب می‌انگاشت. دیدگاه‌های کسروی درباره نوع نگاه شرق‌شناسان به شرقیان می‌تواند با تکیه بر بازخوانی برخی آثار غربیان مورد پرسش قرار بگیرد و در این گفتار، چنین بحثی مطرح می‌شود که برخی دیدگاه‌های متفکر و مورخ شهیر ایران درباره شرق‌شناسان قابل نقد هستند (Kasravi, 1933).

مرتضی کُتبی در مقاله‌ای با عنوان «نقش شرق‌شناسی در استعمار غربی» (۱۹۹۳)، در نگرشی هم‌نوا با ادوارد سعید، شرق‌شناسی را «حربه علم» می‌دانست که با داعیه «جهان‌گیری و

فرهنگ‌دوستی» اما با «مقاصد نفع‌طلبانه» در خدمت «وجه مختلف استعمار و تسلط» قرار گرفت و شرق‌شناسی به یک «بازار سودآور» تبدیل شد (Kotobi, 1993: 216). کُتبی بر اساس برخی پیش‌فرض‌هایی که از آل احمد، علی شریعتی و دیگران درباره غرب در اندیشه داشت، شرق‌شناسی را از عوامل جدی استعمار غربی تداعی می‌کرد.

حمید عضدانلو در نوشتاری مختصر با عنوان «شرق‌شناسی ادوارد سعید و اساس گفتمانی آن» (۱۹۹۳)، بر این باور است که اساس شرق‌شناسی ادوارد سعید را مفهوم گفتمان تشکیل می‌دهد. از دید عضدانلو، بحث شرق‌شناسی تنها برای کسانی قابل درک است که «تا حدودی با گفتمان از نوع فوکویی آن آشنایی دارند». در چنین تفسیری، مراد از شرق‌شناسی، «شیوه‌ای غربی برای تسلط بر شرق» و «استمرار بخشیدن به آمریت غرب» است (Azdanlou, 1993: 17). ادوارد سعید با برداشتی فوکویی از گفتمان، مدعی این بود که شرق‌شناسی نوعی نگرش پدرسالارانه، نژادپرستانه و خودمرکزبینانه دارد و به تداوم سلطه کمک می‌کند. دانش شرق‌شناسی ادوارد سعید از منظر گفتمان فوکویی قابل درک است و اینکه شرق‌شناسی ادوارد سعید بر آن است که قدرت و دانش درون گفتمان یکی می‌شوند و همزیستی می‌یابند. طبق این نگرش، رابطه قدرت که دیرزمانی خود را در جنگ و به‌صورت عریان نمایان می‌کرد، رفته‌رفته خود را در لباس جدید می‌آراید. مهرزاد بروجردی نیز در مقاله «شرق‌شناسی وارونه» (۱۹۹۶)، شرق‌شناسی ادوارد سعید و شرق‌شناسی وارونه صادق جلال‌العظم را بر مبنای مفاهیم «خود» و «غیر» برگرفته از آرای فوکو می‌داند و گرایش روشنفکران جهان سوم به رویکرد بومی‌گرایانه را نیز در این مجموعه جای می‌دهد. شرق‌شناسی از بسیاری جهات متأثر از برخی دیدگاه‌های فوکو بود؛ در این زمینه می‌توان به مباحثی همچون غیریت‌سازی غرب، شالوده‌شکنی، بی‌اعتنایی ابرروایت به روایت‌های خرد و به‌ویژه پیوند میان دانش و قدرت اشاره کرد (Boroujerdi, 1996).

ساعی در مقاله «مقدمه‌ای بر نظریه و نقد پسااستعماری» (۲۰۰۶)، نقد پسااستعماری را معطوف به این نکته می‌داند که مؤلفه‌های اصلی استعمار در سده‌های هجدهم و نوزدهم، همواره با صورت‌بندی گفتمان‌های غیریت‌ساز همراه بوده است که هویت مستقل مردمان آسیا و آفریقا را نفی و برتری فرهنگی و اخلاقی قدرت‌های امپریالیستی را بدون ملاحظه چندانی تأیید می‌کند. ساعی از ادوارد سعید و هومی بابا به‌عنوان هواخواهان و پایه‌گذاران چنین نقدهایی سخن به میان می‌آورد و بر این باور است که ادوارد سعید، به «تحلیل‌های فوکو به‌ویژه در دیرینه‌شناسی دانش و انضباط و مجازات برای تعیین هویت شرق‌شناسی» اعتنای خاصی داشت (Saei, 2006: 141). همچنین ساعی به‌درستی در خصوص اثرپذیری شرق‌شناسی و نقدهای پسااستعماری از نظریات پسامدرن و پسااستعمارگرا بحث می‌کند.

توکلی طرقي در مقاله «فراموش‌کاری بنيادين شرق‌شناسی: تبارنامه شرق‌شناسی» (۲۰۱۶)، خوانشی متفاوت درباره شرق‌شناسی دارد. او تفاسير پسااستعماری و رویکرد شرق‌شناسی متداول را گرفتار نوعی «فراموش‌کاری معرفتی» می‌داند که ناتوان از فهم سیر تطور تاریخی چنین پدیده‌ای هستند (Tavakoli-Targhi, 2016: 58). توکلی طرقي، با تکیه بر دانش تاریخ و رهیافتی تبارشناسانه، بر آن است تا با نگاهی به گذشته، بر روابط مبتنی بر تعامل و هم‌آوایی میان متون شرقی و غربی تمرکز کند. او هواخواه رویکردی است که امکان گفت‌وگو میان متون غربی و متون شرقی را فراهم می‌سازد تا با چنین شگردی، بتوان میان «غرب و بقیه» یک «وضعیتی نو» ایجاد کرد و ای‌بسا، چنین روابطی برای «شکل‌گیری روحیات و خصیصه‌های ویژهٔ تجدد» لازم باشند (Tavakoli-Targhi, 2016: 81).

امانت در کتاب عهد قاجار و سودای فرنگ (۲۰۲۱) نگرشی نقادانه به رویکرد شرق‌شناسی دارد و دیدگاه ادوارد سعید را چندان مبتنی بر تاریخ نمی‌داند. در نگاه امانت، «نظریه انتقادی شرق‌شناخت که ادوارد سعید نمایندهٔ اصلی آن شناخته شده است، علی‌رغم نقد بنیادشکن‌اش از ساخته‌ای به‌نام شرق و نفوذ فرهنگی و قدرت سیاسی غرب بر آن در دوران نوین، در نهایت منکر شکاف تاریخی نیست که غرب توانمند را در برابر شرق بی‌توان قرار داده است» (Amanat, 2021: 313). ادوارد سعید، شرق را «کلیتی ساختهٔ غرب» می‌داند که در این «مفهوم خیالی»، سنخیت فراگیری میان سرزمین‌های مختلف شرق با فرهنگ‌های گوناگون از ژاپن و چین و ماچین تا توران و ایران و مصر و مراکش می‌جوید؛ چیزی که «جز در مخیلهٔ شرق‌شناسان نبوده» و تنها «پرداختهٔ رمانتیسم دنیای غرب» و یا «امیال استعماری برای سلطه بر دیگر جهان است» (Amanat, 2021: 314). از دیدگاه امانت، که نقدهای او بر شرق‌شناسی شایان التفات هستند، شرق‌شناسی نوعی کلی‌گویی و تعمیم از سوی مفسری به‌نام سعید است که برداشت‌های نقادانهٔ خود را از غرب، با دستاویز لغت‌تراشی و تعمیم‌های نابجا، شرح و بسط می‌دهد.

پژوهش حاضر بر آن است تا با در پیش گرفتن رویکرد تطبیقی و تاریخی‌نگر یا بازخوانی تاریخ سیاسی، ضمن تأمل نظری نقادانه، بحث شرق‌شناسی را با تکیه بر مستندات تاریخی دورهٔ قاجاریه مورد نقد قرار دهد. از آنجا که نخستین رویارویی‌های جدی میان ایران و غرب از حیث مبانی فکری و معرفتی از سدهٔ نوزدهم و دورهٔ قاجار آغاز شد، پژوهش چندان مهمی دربارهٔ این دوره از منظر بحث موردنظر صورت نگرفته است. گرچه مقالات متعددی دربارهٔ نوع نگاه سفرنامه‌نویسان به ممالک محروسهٔ ایران یا آیین‌های ایران وجود دارد، اما از حیث اعتنا به نقد نظری و پاسخ تاریخی‌نگر، همچنان می‌توان در این زمینه تأمل کرد.

۳. مبانی نظری؛ تأملی نقادانه در شرق‌شناسی ادوارد سعید

اگرچه نظریه شرق‌شناسی با ادوارد سعید و کتاب او با همین عنوان شهرت یافته است، اما پیش از نشر این کتاب، آثاری همچون شرق‌شناسی در بحران از انور عبدالملک و مارکس و پایان شرق‌شناسی اثر برایان استنلی ترنر به رشته تحریر درآمدند که نگرشی نقادانه به غرب و نوع رویارویی آن با شرق داشتند. با وجود این، نظریات ادوارد سعید اهمیت خاصی دارند و بیش از دیگران، سزاوار است بر آرای او درنگ کرد. سعید کتاب شرق‌شناسی را در سال ۱۹۷۸ میلادی منتشر کرد و مفهوم شرق‌شناسی را بر ساخته اهانت‌آمیز و مغرضانه غرب نسبت به شرق تداعی می‌کرد. از نگاه ادوارد سعید، «شرق‌شناسی یعنی یک شیوه غربی برای سلطه بر مشرق‌زمین و تغییر ساختار آن و اعمال قدرت بر آن» و «فرهنگ اروپایی از طریق رویارویی با جهان شرق هویت برتر و نیروی برتر یافت» تا مشرق‌زمین به «حالت دست‌نشانده اروپا» تبدیل شود. رابطه میان مغرب‌زمین و مشرق‌زمین «یک رابطه قدرت» یا «یک سیطره پیچیده» است (Said, 2011: 22-25). شرق‌شناسی در خدمت چنین رابطه‌ای بود و آن را برقرار و تحکیم می‌کرد. در واقع، شرق‌شناسی تجلی پیوند میان دانش و قدرت بود؛ دانش در خدمت قدرت قرار داشت. شرق‌شناسان از جانب شرق و مردم آن، هرچند با تصورات و خواست خود، سخن می‌گفتند تا تمایز میان ما (غربیان) و آن‌ها (شرقیان) را روشن سازند؛ آنان بر «تفاوت مطلق و ساختاری بین شرق و غرب» اصرار می‌ورزیدند (Said, 2011: 431). مفاهیم «شرق»، «غرب» و «دیگری» که در مرکز بحث ادوارد سعید قرار دارند، توصیفاتی صرف نیستند، بلکه سازوکارهای تداوم «سلطه فرهنگی و فکری» محسوب می‌شوند که تداعی‌گر خصومت دوگانه میان دو جهان متمایزند. دوگانگی و شکاف میان شرق و غرب در انگاره شرق‌شناسی نه «یک تصنع بر ساخته» بلکه «یک حقیقت انکارناپذیر» بود (Hussein, 2024: 12-13).

از نظر ادوارد سعید، دانشوران غربی چنان گرفتار پیش‌فرض‌های اروپایی خود بودند که نمی‌توانستند منصفانه با مسائل و موضوعات مردم آسیا مواجه شوند و دانش شرق‌شناسی به «شکلی از سیاست» تبدیل شد. بدین‌سان، نوعی «همگرایی» میان «شرق‌شناسی و امپریالیسم» پدید آمد (Rassam, 1980: 505). شرق‌شناسان تصویری تاریک از جهان شرق طرح می‌کردند و مضامین اصلی روایت آنان مواردی همچون «ساده‌لوح»، «فاقد ابتکار عمل»، «اهل چابوسی»، «دسیسه»، «تزویر»، «دروغ‌گویی»، «بدگمان» و «فاقد پشتکار» بود (Said, 2011: 69). شرق‌شناسی این باور را در کانون توجه خود قرار می‌داد که «مشرق‌زمینیان به‌هیچ‌وجه با اروپاییان پیشرفته برابر نیستند» (Said, 2011: 228). بدین‌قرار، ادوارد سعید، شرق‌شناسی را ایده‌ای در راستای «طرح سلطه یا امپریالیسم» تداعی می‌کرد (Halliday, 1993: 149). او مشرق‌زمین را «یک بدعت اروپایی» می‌خواند که از روزگار دیرین آن را «سرزمین رؤیاهای،

موجودات عجیب و غریب، مناظر و خاطرات شب‌مانند» می‌انگاشتند. سعید باور داشت که شرق‌شناسی بر آن بود تا زندگی و روزمرگی مردم شرق را بر اساس نیت و خواست خود بازخوانی کند و بسیاری از روایات شرق‌شناسان انگیزه و جنبه سیاسی داشت. در چنین روایاتی، فرهنگ با «لجن سیاست» آلوده و حقیر می‌شد و شرق‌شناسی نشانه‌ای روشن از «سلطه اروپا و آمریکا بر جهان شرق» بود (Said, 2011: 19-35). طرح استعماری موردنظر تنها به «حوزه سیاسی» محدود نیست، بلکه زمینه‌های فرهنگی، اقتصادی و جامعه‌شناختی را نیز در برمی‌گیرد (Hussein, 2024: 13). تحقق چنان رسالتی منوط به ارائه تفسیری نومیدکننده از ظرفیت و آینده سیاسی مشرقیان بود تا با اقناع درباره استیصال و احتضار آن‌ها، زمینه برای حضور و چنگ‌اندازی فرادستان غرب مهیا شود.

بسیاری از مباحث ادوارد سعید با تکرار و شعار همراه است و جز از مجرای نقد، نمی‌توان چنان نظریاتی را واکاوی کرد. او تعریف روشنی از شرق‌شناسی ارائه نمی‌دهد، اما آن را از سه منظر مهم یعنی شرق‌شناسی به‌مثابه «حرفه آکادمیک»، به‌عنوان «روش نگرستن به جهان» و به‌منزله «شیوه هژمونی» مطرح می‌کند (Güven, 2019: 419). ادوارد سعید بحث برتری یا تسلط فرهنگی غرب بر شرق را از «هژمونی فرهنگی» آنتونیو گرامشی به عاریت گرفت و آن را در بستر فکری متفاوتی طرح می‌کرد (Gramsci, 2000: 40). همچنین او تحت تأثیر دیدگاه‌های رایج در مطالعات فرهنگی و پسااستعماری بود. پسااستعماری به‌مثابه بخشی از مطالعات فرهنگی، به دوره پس از جنگ جهانی اول اشاره دارد که اگرچه استعمار در وجه سنتی آن پایان یافت، اما غربی‌سازی دوام پیدا کرد. بحث اصلی در نقدهای پسااستعماری، چنانکه از هومی بابا و فرانتس فانون درمی‌یابیم، تداوم سلطه فرهنگی غرب است (Quayson, 2000: 2). در بسیاری از مکاتب و محافل مشرق‌زمین در سده بیستم، متأثر از مطالعات فرهنگی، نگاهی منفی به شرق‌شناسی شکل گرفته بود. از شرق‌شناسی به‌مثابه گونه‌ای از اندیشیدن و روایت‌گری یاد می‌شد که ریشه در قدرت ایدئولوژیکی و برتری‌انگاری اروپایی داشت؛ دانشی که شرقیان را مردمانی عجیب و غریب و غیرمتمدن می‌خواند (Mabilat, 2008; Al-lawama, 2024). افزون بر مطالعات پسااستعماری و گزاره هژمونی گرامشی، ادوارد سعید بحث رابطه دانش و قدرت را از فوکو و ساختارشکنی را از دریدا برگرفت و با التقاطی میان آن‌ها، ضمن گرت‌برداری از برخی نظریات نیچه، در پی طرح دیدگاهی تعمیمی بر ممالک شرق بود. او گرچه بر «گفتمان‌ها» برای تحلیل ممالک شرق تمرکز می‌کرد، اما به خود «جوامع و سیاست‌ها» اعتنایی نداشت (Halliday, 1993: 150).

برخی منتقدان، روایت ادوارد سعید را «غیرتاریخی» (Ahmad, 2000: 288) یا «فاقد دقت تاریخی» توصیف کرده‌اند (Kopf, 2000: 194) و برخی نیز تحلیل‌های او را «گمراه‌کننده و سطحی» خوانده‌اند (Güven, 2019: 421). شرق‌شناسی ادوارد سعید حاوی مجموعه‌ای همگون و

پیام‌های ساده همراه با مضامین و نجوهای انسان‌گرایانه درباره کشورهای جهان شرق است که از مبنای نظری خاص یا تاریخ‌نگاری ژرف برخوردار نیست (Mills, 2009: 164). اگرچه سعید از «دانش قدرت‌جویانه و بهره‌خواهانه شرق‌شناختی» سخن می‌گفت تا «تسلط خود را بر یک شرق تخیلی تمامیت بخشیده» و بر چیرگی استعماری غرب «جامه‌ای دانشورانه» بپوشاند، اما از پرداختن به روی دیگر سودای فرنگ، یعنی دلدادگی ناغریبان به غرب سر باز می‌زند (Amanat, 2021: 313). شاید بتوان مهم‌ترین نقد بر شرق‌شناسی ادوارد سعید را چنین دانست که او بدون تفکیک و شفاف‌سازی، از غرب واحد و یکپارچه سخن می‌گفت (Kuldkepp, 2023: 65-67). همین مسئله، مسیر را برای تعمیم و کلی‌گویی فراهم می‌سازد.

بر اساس همین نارسایی‌هاست که برخی دانشوران از بحران در نظریه شرق‌شناسی سخن می‌گویند (Abdel-Malek, 1963: 103-140). برخی نیز با در پیش نهادن بحث نو شرق‌شناسی یا شرق‌شناسی جدید سعی بر تعدیل برخی نظریات ادوارد سعید داشته‌اند، اما تاکنون توفیق چندانی نیافته‌اند (Tuastad, 2003; Sadowski, 1993). برداشت‌ها و تفاسیر سرسری ادوارد سعید، برگرفته از گفتارهای پسااستعماری دهه ۱۹۷۰ و ترویج نوعی هویت‌مداری شتاب‌زده بود که بیش از آنکه از ژرفای تاریخ‌اندیشی و مطالعه تطبیقی برخوردار باشد، واکنشی ناسنجیده در برابر پدیده‌ای بود که می‌توانست ضمن طرح ملاحظات نقادانه، عمیق‌تر درک شود. دیدگاه‌های شرق‌شناسی و غرب‌زدگی بیش از آنکه فهمی ژرف و نوین از تاریخ سیاسی ارائه دهند، مروج قیل‌وقال‌های ناستوار و غیرتاریخی هستند. در حقیقت، چنین نظریاتی، از اساس، دچار بحران شناخت هستند و امکان درک مناسبات تاریخی شرق و آگاهی از چگونگی تحول غرب را دشوار می‌سازند.

چنین نقدهایی بر شرق‌شناسی به معنای مشروع‌سازی غرب‌ستایی نیست و اگر چنین باشد، در همان ورطه گرفتار خواهیم بود؛ همچنین نمی‌توان انکار کرد که در دوره‌های تاریخی مختلف، برخی غربیان نگاهی ناخوشایند به برخی از وجوه زندگی ایرانیان داشتند که در این زمینه پژوهش‌های مختلفی انجام شد. مسئله، شناخت درست مبانی تاریخی و پرهیز از تعمیم برخی دیدگاه‌های ناروا بر تاریخ سیاسی ایران است؛ تاریخی که شوربختانه همواره گرفتار سطحی‌خوانی و ملعبه مجادلات تئوری یا ایدئولوژی است. در این زمینه متون مربوط به بخش مهمی از تاریخ سیاسی ایران معاصر را با تحلیل مضمون روایات غربیان درباره ایران عهد قاجار از نظر می‌گذرانیم. خوانش این متون و روایات، نمایانگر تفسیری متفاوت از دعاوی نظریه شرق‌شناسی است. تجربه مشروطه ایرانی، که البته غربی‌ها نیز از دهه‌ها پیش وقوع چنان جنبشی را پیش‌بینی می‌کردند، آشکار می‌سازد که ایران هرگز ابژه منفعل نبود و ایرانیان رهایی از استبداد سیاسی در قاموس جنبش ملی را با فراگیری از تجارب بشری طرح‌ریزی کردند.

۴. یافته‌ها: ایران دوره قاجاریه در نگاه سیاحان و مستشرقان غربی

با اتکا به تاریخ سیاسی می‌توان درباره کاستی‌های نظریه شرق‌شناسی ژرف‌تر و واضح‌تر تأمل کرد. ایران دوره قاجاریه یکی از ادوار مهمی بود که رویارویی‌های متقابل میان ایرانیان و دیگران به‌ویژه غربی‌ها به‌صورت جدی و از حیث پرسشگری درباره جایگاه دو سرزمین از آن مقطع آغاز شد؛ سده نوزدهم میلادی، جایگاه شایان تأملی در تاریخ سیاسی ایران از منظر پیدایی و تکوین مفاهیم نوآیین و اندیشه‌ورزی درباره تجدد ایرانی دارد. در مقابل، غربی‌ها نیز در آن عهد توجه خاصی به ایران و جهان شرق داشتند. چنان رویارویی‌هایی با اندیشه‌ورزی و قلم‌فرسایی متقابل همراه بود و همچون ایرانیان، که درباره چگونگی تحول غرب قلم می‌زدند، غربیان نیز که بر حسب سیاحت یا رسالت سیاسی به ایران می‌آمدند، برداشت خود را از منش، فرهنگ، سیاست و آینده ایران می‌نگاشتند.

درباره نوع منابع، راقمان این سطور از نقدها و ملاحظاتی که بر شیوه روایت‌گری، گستره و اعتبار برخی سفرنامه‌ها مطرح می‌شود، آگاه هستند. با وجود این سعی شد در میان متون متعدد، منابعی برگزیده شوند که هم روایت و آگاهی‌بخشی ژرف‌تری از ایران دوره قاجار، از بطن جامعه تا شیوه زمامداری، داشتند و هم اینکه با توجه به ظرفیت این جستار، همه ادوار را از فتح‌علی‌شاه تا آستانه مشروطه در برگیرند. همین‌طور، اگرچه درباره اینکه آیا می‌توان سیاحان یا سفرنامه‌نویسان را مستشرق نامید یا خیر، تضاد آراء وجود دارد، اما در این پژوهش، با بهره‌گیری از هر دو طیف سیاحان و مستشرقان، ضمن اعتنا به این ملاحظه که سیاحان به‌صورت نظام‌مند کار شرق‌شناسی انجام نمی‌دهند و همچنین آگاهی از امکان وجود برخی تمایلات شرق‌شناسانه، تلاش شد روایت و شرحیات شرق‌شناسانی همچون سر جان ملکم، لرد کرزن و کنت دوگوبینو و همین‌طور سیاحان یا سفرنامه‌نویسانی مانند یاکوب ادوارد پولاک، ژوانس فووریه و اوژن فلاندن به‌منزله روایت غربیان بازخوانی شود. از مجرای بازخوانی چنان تحریرها و تقریرهایی درباره ایران و ایرانیان، چنین برداشتی به ذهن متبادر می‌شود که خوانش غربیان از ایران چندان در راستای تسهیل سیطره غرب و تحقیر فرهنگ ملی ایرانیان نبود. با بازتفسیر نوشته‌های آنان ذیل سه بحث اصلی «منش، فرهنگ و تاریخ ایرانیان»، «نکوهش استبداد و خودسری» و «احیای سیاست ایرانی» می‌توان به برداشت و فهمی متفاوت از دعاوی شرق‌شناسی دست یافت.

۴.۱. منش، فرهنگ و تاریخ ایرانیان

یکی از موضوعات مهمی که در دوره قاجاریه اندیشه و قلم غربیان را به خود معطوف می‌کرد، منش و فرهنگ ایران و همچنین گذشته تاریخی این سرزمین بود. برای محرران غربی بیش و پیش از هر چیز، فرهنگ و ریخت‌واره اجتماعی ایرانیان و قدمت ایران اهمیت داشت. سر جان

ملکم از معروف‌ترین سیاستمداران بریتانیا در سده نوزدهم بود که در هندوستان با زبان و ادبیات فارسی آشنا شد و منابع متعدد به زبان فارسی را مورد توجه و تحقیق قرار داد. او سال ۱۸۱۵ میلادی، کتاب تاریخ کامل ایران را از عهد کهن و دوران پیشدادیان تا روزگار فتحعلی‌شاه به رشته تحریر درآورد. ملکم در توصیف برخی زمامداران تاریخ ایران همانند خسرو انوشیروان، تأمل خاصی داشت، چراکه دریافته بود «در جمیع مملکت او یک ده ویران نماند»، در اداره کشور «قوانین نیکو وضع نمود» و عدل و انصاف خسرو اول «سبب آبادی شد» (Malcolm, 2001: 89-90). از سوی دیگر، سر جان ملکم برخی از سلاطین ایران در ادوار مختلف را به تأسی از فردوسی سرزنش می‌کرد. آن ستایش و این نکوهش به‌همراه شرح مسائل جزئی از تاریخ و تحولات ایران از سوی مأمور سیاسی غربی در اوایل سده نوزدهم میلادی شایان تأمل است. او چنین نگاهی به تاریخ ایران را تا دوره قاجار ادامه داد. جان ملکم، نوع حکمرانی مرسوم در ایران را از دیرباز پادشاهی می‌دانست که شخص پادشاه دارای «احترامی بیش از اندازه» بود. از دید او، این رویه در طول تاریخ ایران ملموس و انکارناپذیر است. همواره شالوده بزرگی و عظمت پادشاهی در ایران «قوت لشکر» بود و حکم پادشاه «قانون مقرر ملک» تلقی می‌شد. البته چنین اساسی در ایران قدیم به معنای آشفتگی و انحطاط نبود، بلکه مردم ایران قدیم «خالی از نوع ترقی نبودند» (Malcolm, 2001: 167-169).

اوژن فلاندن جهانگرد فرانسوی بود که در عهد سلطنت محمدشاه قاجار سال ۱۸۴۰ میلادی به ایران آمد و پس از حدود دو سال سیاحت، دیده‌ها و یافته‌های خود را پیرامون مسائل مختلف ایران در قالب کتابی چند جلدی با عنوان سفر به ایران در پاریس منتشر کرد. فلاندن که مبنای مطالعاتی خود را بر مطالعه درباره آثار باستانی ایران نهاده بود، از مسائل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ایران نیز غافل نماند. او ضمن تحسین میراث تاریخی به‌ویژه معماری ایرانی، تاریخ ایران را تاریخ هنر و نبوغ می‌دانست که البته بر اثر برخی مصایب و خطاهای سیاسی، ایران قاجاریه در بعضی زمینه‌ها شرایط زوال را سپری می‌کرد. فلاندن با سیاحت دوساله در ایران، نگرش جالبی درباره خصایص ایرانیان داشت. در نگاه او «ایرانیان بسیار باهوش، مؤدب، خیرخواه، مهمان‌نواز، شجاع و زرنگ هستند. آنان عاشق شعر، نقاشی و صنایع‌اند. روح سلحشوری دارند و مباحثات می‌کنند که خدمت ارتش بنمایند» (Flandin, 1977: 41-42). در مجموع، اوژن فلاندن با معیار قرار دادن مباحث فرهنگی، ایران را سرزمینی توصیف می‌کرد که مردمان آن با خلاقیت و ابتکار هنری عجیب شده‌اند.

کنت دوگوبینو خاورشناس و اندیشمند فرانسوی بود که در سده نوزدهم میلادی سیاحتی سه‌ساله در ایران داشت. او سال ۱۸۵۵ میلادی، در عهد ناصرالدین‌شاه، به ایران آمد و برداشت‌های خود را از ایران و شیوه اداره سیاسی جامعه، با عنوان سه سال در ایران منتشر کرد.

دوگوبینو، از همان آغاز روایت، مبنا را بر قیاس ایران آن زمان با ایران کهن قرار داد. او ایران را از قدیمی‌ترین ملت‌هایی توصیف می‌کرد که «در جهان حکومت منظم و رسمی داشت». به همین سبب در میان ایرانیان، گرایش به گذشته و افتخار درباره‌ی دوران باستان زیاد است و این قوم، توجه خاصی به «شعائر باستانی» خود دارند (Gobineau, 1976: 7). در نگاه دوگوبینو، افزون بر گذشته تاریخی، منش اجتماعی ایرانیان برای هر نظاره‌گری شایان تأمل است. او با ملاحظه‌ی برخورد آسان و حتی بی‌اعتنایی ایرانیان به سختی‌ها، ایرانیان را ملتی «فیلسوف‌مشرّب» توصیف می‌کرد که گرفتاری‌های بزرگ را «به دیده‌ی حقارت» می‌نگرند. چنین مردمی بر این باورند که «فقط مرگ چاره ندارد و غیر آن، همه‌چیز دارای چاره است» (Gobineau, 1976: 61). از گروه‌های اجتماعی مهمی که دوگوبینو آن‌ها را تحسین می‌کرد، «کسبه ایرانی» بودند. او تجار و بازرگانان ایران را «درستکار و امین» توصیف می‌کرد و بر آن بود که «در طول مدت اقامت خود در ایران، از هیچ‌یک از آن‌ها تقلب ندیدم» (Gobineau, 1976: 30).

ساموئل گرین بنجامین نخستین سفیری بود که در دوره‌ی ناصرالدین‌شاه جهت تأسیس سفارت آمریکا حدود سال ۱۸۸۲ یا ۱۸۸۳ میلادی به ایران مسافرت کرد. او در کتاب ایران و ایرانیان، علاوه بر شرح و توصیف مسائل سیاسی و اجتماعی، تفصیل موشکافانه‌ای نیز از منش، عادات، هنر و میراث ایرانی ارائه می‌داد؛ چنان‌که هنگام ورود به باکو با علائم و نشانه‌های فرهنگ و هنر ایرانی رویارو شد و از آنان با عنوان نشانه‌های ایرانی یاد می‌کرد. در نگاه سفیر آمریکایی، ایرانیان به لحاظ فرهنگی و اجتماعی، برخورد، حشر و نشر و خلیات، قابل توجه و مطلوب بودند. بنجامین در زمینه‌ی فرهنگی و هنری، تأکید داشت که ایرانیان برخلاف تصور، هنرهای خود را از غرب تقلید نمی‌کنند، بلکه «وضع برعکس است» و «من در همه‌جا نبوغ و ذوق و سلیقه ایرانی‌ها را به‌خصوص در رشته‌های هنری مشاهده کردم». «باید صادقانه» به این مسئله اعتراف کرد که «نبوغ و مهارتی» که در میراث هنری ایرانیان به چشم می‌خورد «در سراسر آمریکا مشاهده نکرده‌ام». بنجامین این موضوع را «درس بزرگی» می‌دانست که از «مشرق‌زمین» آموخته بود. به‌زعم بنجامین، این مسئله شگرف و سخت قابل باور است که چگونه کشوری چون ایران که قرن‌ها پیش از میلاد مسیح وجود داشته و بر بخش‌های مهمی از جهان آن روز حکمرانی می‌کرد، «هنوز پابرجاست و تحرک دارد» (Benjamin, 1984: 22-42).

جرج کرزن سیاستمدار و شرق‌شناس انگلیسی بود که سال ۱۸۸۹ میلادی به ایران آمد و در سال ۱۸۹۲ میلادی اقدام به نگارش کتاب ایران و قضیه ایران کرد. او بیش از هر چیز، موقعیت جغرافیایی ایران و جایگاه تاریخی آن را در مناسبات جهانی حائز اهمیت می‌دانست. با وجود این به برخی ویژگی‌های فرهنگی ایرانیان نیز توجه داشت. کرزن ایران را کشوری توصیف می‌کرد که همچنان در بسیاری از نواحی آن، «عادات بومی و راه و رسم زندگی آسیایی» وجود دارد.

اگرچه در این مملکت، طبقه اعیان و اشراف «سوار درشکه روسی» می‌شوند، تاجر ایرانی از «ساعت ساخت فرانسه» استفاده می‌کند و روستایی ایرانی از «پارچه منجستر» جامه می‌دوزد، اما همواره رفتارها و عادات قدیمی در ایران برقرار است و این مملکت همچنان وابسته به «سبک و نظم دیرین» است (Curzon, 1994: 33).

دو پزشک ناصرالدین‌شاه (یاکوب ادوارد پولاک و ژوانس فووریه) نیز که در دو مقطع تاریخی مختلف به ایران آمدند، التفات خاصی به تاریخ، منش و فرهنگ ایرانیان داشتند. پولاک، که از ۱۸۵۱ تا ۱۸۶۰ میلادی در ایران زیست و از ۱۸۵۵ تا ۱۸۶۰ میلادی پزشک مخصوص ناصرالدین‌شاه بود، با دعوت امیرکبیر برای تدریس در دارالفنون وارد ایران شد و نقش مهمی در معرفی پزشکی نوین به ایرانیان و تربیت پزشکان ایرانی ایفا کرد. او ایران را ملتی توصیف می‌کرد که «افتخاراتش بیشتر زاده اعمال و اقداماتی است که در گذشته‌های دور انجام گرفته است»، اما بر خلاف برخی ادعاها، «هنوز گرفتار عوارض کهولت نشده بلکه کاملاً لیاقت آن را دارد که باز در تاریخ فرهنگ و جهان آینده سهم بسزایی به‌عهده بگیرد». پولاک که «مقتون جامعه ایران» شده بود چنین روایت می‌کرد که گرچه برخی کاستی‌ها همچون دروغ نزد ایرانیان به چشم می‌خورد، اما «طرز زیبای تکلم و ریزه‌کاری‌های محاوره آنان» و همچنین «رفتار مؤدبانه مردم تربیت‌شده» برای او شایان تحسین بود. هم‌او، بر این باور بود که رواج برخی «عادات بد» نزد ایرانیان بیش از آنکه از خصیصه‌های ذاتی آن‌ها باشد، ممکن است از «فشار متمدنی استبداد» نشأت بگیرد (Polak, 1982: 9-10). پولاک درباره شمایل ایرانیان چنین می‌نوشت: «حالت چهره آنان جدی است، اما نه خیلی حاکی از تیزهوشی و نه مانند بعضی از اروپایی‌ها بی‌حال و کاریکاتوری؛ زیرا یک فرد ایرانی نمی‌گذارد که بر اثر عواطف شدید به هیجان بیاید، بلکه برعکس در اثر ممارست و عادت چنان شده که بتواند لاقلاً ظاهر را حفظ کند». او عقیده داشت که ایرانی «در کار عشق و عاشقی اندازه نگه نمی‌دارد»؛ ایرانی کسی است که «به آسایش و آرامش دل بسته است، اما در اوضاع و احوال خاصی سخت‌کوش و خستگی‌ناپذیر می‌شود و می‌تواند گرما و سرما، گرسنگی و تشنگی را تحمل کند»؛ ایرانی «باطناً ستمگر نیست»؛ «بسیار آشتی‌طلب» است؛ او «از فردای خود تأمین ندارد» و «فقط و فقط در زمان حال زندگی می‌کند» (Polak, 1982: 17-20).

ژوانس فووریه فرانسوی در اواخر پادشاهی ناصرالدین‌شاه، حدود سه سال (۱۸۸۹ تا ۱۸۹۲ میلادی) به‌عنوان پزشک مخصوص در دربار ناصری حضور داشت و برداشتهای خود از ایران را در کتابی با عنوان سه سال در دربار ایران منتشر کرد. فووریه با نقل از اقوام خود در فرانسه می‌گفت «تصور ایشان این بود که دیگر مرا نخواهند دید چه ایشان همیشه در صحبت‌های خود می‌گفتند که ایران در آخر دنیا واقع شده» (Feurier, 2011: 78). با وجود این، او در ایران متوجه

برداشت متفاوتی شده بود و توانست در ایران تعامل مطلوبی با دربار و جامعه برقرار کند. فووریه بر این باور بود که شناخت خصایص ایرانیان امری دشوار است، اما آنان اهل ذوق و مرام شاعرانه هستند. پزشک فرانسوی متوجه بسیاری از «تعارفات شاعرانه و احساساتی» نزد ایرانیان شده بود که البته «کم‌وبیش آثار صداقت از آن‌ها ظاهر بود». آنچه برای ژوانس فووریه مایهٔ تحیر بود اینکه «در این مملکت دائماً اوضاع و احوال به سهولت و به سرعت تغییر و تبدیل می‌یابد». او ایران را سرزمینی ارزشمند می‌دید و با اشاره به منابع و غنایم طبیعی ایران، چنین روایت می‌کرد که «ملفت شدم که ما در مملکت فیروزه و در سرزمین عجایبی هستیم» (Feurier, 2011: 140 & 171).

بدین‌قرار، شارحان غربی در روایات خود از منش و فرهنگ ایرانی نه‌تنها نگاهی نومیدکننده نداشتند، بلکه در موارد بسیاری، از فضایل فرهنگ و منش ایرانی تمجید می‌کردند. افزون بر منابعی که شرح داده شدند، ژوزف تانکوانی که مترجم هیأت ژنرال گاردن فرانسوی بود و در اوایل قرن نوزدهم به ایران آمد، در کتاب نامه‌هایی دربارهٔ ایران و ترکیهٔ آسیا، ایرانیان را مردمانی «زنده‌دل» توصیف می‌کرد که از «تعصب جاهلانه» دور هستند و در میان آن‌ها «هیچ نشانه‌ای از خشونت و وحشی‌گری» مشاهده نمی‌شود (Tancoigne, 2005: 203-207)؛ ژوبر، نمایندهٔ ناپلئون، ایرانیان را «کم‌تعصب» می‌خواند که «چنین می‌اندیشند هر دینی که عشق و صفات پسندیدهٔ مهمان‌نوازی را دستور بدهد، قابل احترام است» (Joubert, 1968: 199)؛ گاسپار دروویل فرانسوی بر آن بود که «ایرانیان شاید نیک‌بخت‌ترین و ملایم‌ترین مردمان شرق زمین باشند» (Drouville, 2008: 44)؛ ادوارد براون در کتاب یک سال در میان ایرانیان به کرات به نبوغ، اعتدال و خویش‌ن‌داری ایرانیان اشاره می‌کند (Browne, 2023). همچنین غربیان دربارهٔ قدمت و پیشینهٔ تاریخی سرزمین ایران دیدگاهی مشابه داشتند. مضامین و مفاهیمی که در آثار آنان دربارهٔ ایران و ایرانیان وجود دارد، از مردمانی حکایت می‌کند که از ظرفیت تاریخی و فرهنگی برخوردار بودند و رواج برخی کاستی‌ها در جامعهٔ ایران نیز بیش از هر عاملی، ریشه در استبداد و خودسری فرادستان دارد؛ بحثی که راویان غربی از آن به‌مثابهٔ تهدیدی جدی برای ایران یاد می‌کردند.

۲.۴. نکوهش استبداد و خودسری

یکی از مهم‌ترین مباحثی که شارحان و راویان غربی دربارهٔ ایران سدهٔ نوزدهم مطرح می‌کردند و حتی آن را در زمرهٔ عوامل اصلی برخی ناروایی‌ها در فرهنگ ایرانی می‌دانستند، استبداد و خودسری سیاسی بود. نکوهش استبداد و نقد زمامداری ایران یکی از فرازهای مهم روایت‌گری غربیان از ایران دورهٔ قاجاریه است و اگرچه زمامداری ایران را تا حدود بسیاری از منظر قیاس با تجدد غرب می‌نگریستند، اما تقریر واقعیت را نمی‌توان و نباید با حجاب تئوری و توجیه توطئه

نادیده گرفت. سرگذشت حاجی‌بابا اثر جیمز موریه از مهم‌ترین آثار یا رمان‌های ایران سده نوزدهم و دوران سلطنت فتحعلی‌شاه است. سرگذشت حاجی‌بابا ماحصل ذهنیت و برداشت موریه از جامعه ایران اوایل سده نوزدهم بود؛ اثری که با ترجمه و هنرمندی میرزا حبیب اصفهانی به یک شاهکار ادبی مبدل شد. بنا بر آنچه از سرگذشت حاجی‌بابا می‌یابیم، در ایران هر کسی که در رأس کاری است، «به اندازه خود چاپلوس دارد» و برای پیشرفت کار نیز به همه‌چیز صاحب‌منصبان «حتی به سگان و گربگان ایشان» باید سخت «ملتفت و متملق» بود (Morier, 193-94: 2000). زمامداری فتحعلی‌شاه با بی‌نظمی و پیریشانی گسترده در ممالک محروسه ایران همراه بود. جان‌نثاری، یگانه معیار حصول مقام و منصب تلقی می‌شد. اگر هم کسی سودای نظم و ترقی در سر داشت، با شتاب ساقطش می‌کردند. حتی خادمان دولت همانند مردم عادی از سلطنت خیری نمی‌دیدند، چراکه مواجب و دریافتی آنان بسیار ناچیز بود؛ هرچه می‌دادند «به اسم بود نه به رسم» و اینکه «برسد یا نرسد» نیز مشخص نبود. از این‌رو، خادمان دولت جهت گذران معاش، چون از کرم سلطان نومید بودند، چاره را در دست‌درازی به اموال مردم می‌دیدند به‌گونه‌ای که جز چوب زدن و پول گرفتن، «هوسی در دل آن‌ها» نبود (Morier, 2000: 155-156). بدین‌ترتیب، نسق‌چی‌باشی‌ها، شاهزادگان، مَلاها و حکام ولایات به هر شیوه‌ای که مصلحت می‌دانستند، بر مردم اجحاف می‌کردند. وضع به‌گونه‌ای شده بود که مردم با دیدن اعیان و نظامیان، به‌جای اینکه احساس امنیت کنند، دچار وحشت می‌شدند.

سر جان ملکم نیز با ملاحظه سیاق زمامداری فتحعلی‌شاه، عقیده داشت یگانه قانون مملکت «حکم پادشاه» بود و «هیچ‌چیز مانع اجرای حکم او نمی‌شود مگر مراعات شریعت». بنابراین، امور مملکتی مطابق امیال سلطان اداره می‌شدند و جهت اصلاح مسائل مهم کشور «مجلسی معین» متشکل از «امرای مملکت یا وکلای رعیت یا رؤسای ملت در ایران نیست». به‌زعم ملکم، یگانه قاعده مرسوم در میان مردم مملکت این بود که «پادشاه هرچه بخواهد می‌تواند بکند و هرچه کند بر او بحثی نیست». مشاهدات و روایات جان ملکم از اوضاع ایران چنین می‌نماید که نوعی زمامداری استبدادی دلخواهانه در ایران حکم‌فرما بود که جز تشخیص سلطان و تحمیل اراده آن وجود مطلق، چندان قاعده و قانونی متناسب با مصالح مملکت وجود نداشت؛ «حدی که احکام پادشاه ایران به آن محدود است، نمی‌توان به‌آسانی معین کرد» (Malcolm, 2001: 728). زعمای سیاسی ایران تنها به «جمع کردن مال» می‌اندیشیدند و در این بین، «نه رعیت را به دولت اعتبار» و «نه سلطان را به رعیت اعتماد» بود. در چنین شرایطی، اقتدار سلطنت و اثربخشی احکام فرادستان معطوف به «خوفی» بود که «رعیت از پادشاه» داشت (Malcolm, 2001: 732-733).

اوژن فلاندن با مقایسه وضع ایران تحت زعامت محمدشاه غازی و اروپا، عقیده داشت که محل حیرت است چگونه ملتی همچون ایران که از هر جهت ظرفیت و امکان تغییر دارد، این چنین «به خطا رفته است» و در مقابل، تمدن غربی «به سرتاسر کره بسط یافته و محصولش در جمیع نقاط رواج دارد». او با درنگی بر اوضاع درونی ایران، معتقد بود این کشور یکی از بهترین ممالک شرقی است، اما «وضع ناهنجار حکومتش» آن را به یکی از «بدبخت‌ترین کشورهای آسیایی» مبدل کرده است. در نگاه مشاهده‌گر فرانسوی، شیوه حکمرانی و طرز مملکت‌داری حکومت ایران «استبدادی و نفرت‌انگیز» است (Flandin, 1977: 98-126). سیاح فرانسوی با شرح اوضاع سیاسی ایران از زمان آقامحمدخان تا محمدشاه، بر آن بود که سیاست ایران چندان تغییری نکرده است.

کنت دوگوبینو، که روایت‌گر سیاست و زمامداری ایران در دوره ناصرالدین‌شاه بود، عقیده داشت قدرت و سیاست در ایران تحت تصاحب سلطنت است. سلطان، صدراعظم را برمی‌گزیند تا اراده سلطان در امور مختلف را اجرایی کند. صدراعظم منصوب شاه ایران است «بدون اینکه پارلمانی در میان باشد». همه چیز صدراعظم ایران تحت اختیار سلطان است و می‌تواند او را عزل و تبعید کند یا حتی «به قتل برساند». وزرا و جبهه و جایگاه چندان در مناسبات قدرت ندارند. حکام ولایات نیز «هرچه بخواهند می‌کنند» و حتی می‌توانند «مطابق میل خود مردم را بکشند». گرچه سلطان می‌تواند حکام ولایات را برگزیند، اما «نمی‌تواند اعمال آن‌ها را تحت نظر بگیرد». والیان ایران، از بنیان بی‌نظمی و ظلم در ولایات بودند و سلطنت ایران نمی‌توانست چندان نظارتی بر رفتار حکام و حراستی از منافع و آسایش رعایا در برابر دست‌درازی و زیاده‌خواهی والیان اعمال کند (Gobineau, 1976: 27-30). دوگوبینو با ملاحظه ضعف دولت مرکزی، خودسری گماشتگان سلطنت و نبود ارتش یا قوای نظامی مقتدر در مرکز، عقیده داشت «در ایران دولت به معنای حقیقی وجود ندارد» و تشکیلات و ظواهر امر، «جز یک اسم بی‌مسما چیز دیگری نیست» (Gobineau, 1976: 49-51).

ساموئل گرین بنجامین، سفیر آمریکایی، بر این باور بود که ایران اهمیت سابق خود را تا حدود بسیاری از دست داده است. بنجامین با اشاره به قتل دو صدراعظم مهم ایران در قرن نوزده (قائم‌مقام و امیرکبیر)، تمسک به از میان برداشتن چنین افرادی را نقص بزرگ سیاست ایران می‌دانست، چراکه از دست دادن آنان بیش از هر چیز به زیان سلطنت بود. به‌ویژه قائم‌مقام فراهانی را شخصیت برجسته ایران می‌دانست که تنها «یک شاعر و نویسنده نبود»، بلکه «سیاستمدار بزرگی به‌شمار می‌رفت» و آنچه محمدشاه را واداشت که میرزا را از میان بردارد، «لیاقت و استعداد ذاتی» او بود (Benjamin, 1984: 68). بنجامین، روابط قدرت و فساد رایج در ایران را بانی بسیاری از گرفتاری‌ها می‌انگاشت. او با توصیف میزان فساد در سیاست و اقتصاد

ایران، حیران بود که چگونه با وجود «چنین فساد و رشوه‌خواری»، همچنان این کشور سر پا نگه داشته شده است. به باور سفیر آمریکایی، مردان سیاست ایران، آن میزان که در اندیشه منافع و موقعیت خود هستند، هرگز «به مصلحت مملکت نمی‌اندیشند» (Benjamin, 1984: 126-127). جرج کرزن، ایران را سرزمینی توصیف می‌کرد که از حیث «ترقیات قانونی» عقب‌مانده و از نظر مبانی مملکت‌داری «فاقد همه‌چیز» بود. در ایران از لحاظ تدبیر مملکت‌داری، عامل «فردیت» پررنگ دیده می‌شد و اداره جامعه متأثر از «قدرت خودسرانه» عناصری بود که به شکل سلسله‌مراتبی از «شه‌ریار تا کدخدای دهی حقیر» جریان داشتند. کرزن، یگانه محرک اطاعت در میان اقشار مختلف جامعه را «ترس» از مقام بالادستی می‌دانست. او شاه ایران (ناصرالدین) را نمونه بارز «زاممداری مختار مطلق» توصیف می‌کرد. سلطانی که «عاری از مسئولیت» اما «فعال مایشاء» بود و نسبت به جان و مال ایرانیان، «حق بی‌حدوحصری» داشت. شاه، «یگانه وجود مالک‌الرقاب» بود و هیچ مرجع یا نهاد رسمی قدرت نداشت که «حقوق و مزایای او را محدود سازد» (Curzon, 1994: 512-521).

یاکوب ادوارد پولاک نیز با آگاهی از وضع زمامداری و سیاست ایران دوره ناصری، بر این باور بود که با «نگاهی عمومی به وضعیت مملکت» می‌توان دریافت که شاه ایران «قدرت و پشتکار لازم را برای اجرا کردن نقشه‌ها و نظریات خود ندارد». سلطان و متولیان دولت ایران، فاقد اقتدار لازم برای اداره امور بودند. جدا از بحران اقتدار و استیصال دولت مرکزی، در دوره قاجار، نظام ایللیاتی مانعی مهم در برابر گذار به نظام مدنی و شهروندی بود؛ در رأس هر ایل، یک ایلخانی قدرتمند و موروثی حضور داشت که به روایت پولاک، حتی «فرمان وی بیش از امر شاه نافذ است» (Polak, 1982: 298-331). پولاک با تأملی در ظرایف سیاست و زمامداری ایران عصر قاجار عقیده داشت که «هر گاه در پایان، نگاهی عمومی به وضعیت مملکت بیفکنیم به این نتیجه می‌رسیم که این سلسله تاکنون درست ریشه نکرده است». او همچنین ملاحظه می‌کرد که «در هیچ کجا اثری از محبت و دل‌بستگی به شاه و تاج و تخت دیده نمی‌شود» (Polak, 1982: 298). در واقع، پولاک شکافی ژرف را میان ملت و سلطنت قاجاری درک و بازگو می‌کرد. ژوانس فووریه همچون هم‌پیشه خود (پولاک)، روایت‌گر زوال زمامداری ایران عصر ناصری بود. او از دلدادگی شاه ایران به طفلی متعفن یعنی ملیچک، آن هم در کوران بحران‌های ایران، متحیر بود. در نگاه فووریه، «وجود این بچه کثیف خودرأی در دربار، گذشته از اینکه چیزی بر شأن شاه نمی‌افزاید باعث سرگستگی او نیز شده و همه این کار را تقبیح می‌کنند» (Feurier, 2011: 287). ناصرالدین شاه «چنان در برابر این بچه بی‌ریخت تسلیم است که هرچه او بخواهد از او مضایقه ندارد و هرچه او بکند معفو است». افزون بر جولان فرومایگان در عرصه سیاست، فووریه درباره تزلزل مناصب و سیاست‌ها در ایران نیز باور داشت که در این مملکت «بین تخت

مقام با تخته تابوت فاصله زیادی وجود ندارد» (Feurier, 2011: 130-140). او چنین روایت می‌کند که با وجود همه تلاش‌ها برای اصلاحات در ایران، همچنان «رتق و فتق امور مملکتی اغلب از امور شخصی شاه جدایی ندارند» (Feurier, 2011: 199).

بدین ترتیب، در نگاه روایت‌گران ایران دوره قاجاریه، یکی از علت‌های اصلی رخوت و زوال زمامداری ایران، برقراری نوعی سلطنت استبدادی خودسرانه در این مملکت بود. آنچه در نگاه غربیان شماتت می‌شد، شیوه زمامداری حاکم بر ایران بود. حتی رواج برخی کاستی‌ها در فرهنگ ایرانیان یا استیصال جامعه ایران را متأثر از برقراری استبداد و بی‌اعتنایی زعمای سیاسی به حقوق ملت می‌انگاشتند. اگرچه برخی از آنان، همچون جان ملکم یا کرزن، سیاستمدارانی بودند که در راستای منافع انگلستان کنشگری می‌کردند، اما روایت آنان از فقدان قانون مدون، خودسری سیاسی، بی‌نظمی و آشفتگی ایران پایه در واقعیت دارد. همچنین اصرار غربیان بر نقد و تقبیح استبداد سیاسی نه تنها تحقیر جامعه ایران یا خدمت به سيطرة غرب نبود، بلکه نشان از شناخت درست مسئله ایران داشت و اینکه با وجود تفصیل بحث در خصوص سیاست استبدادی، روایت غربیان بر ظرفیت جامعه ایرانی برای احیای سیاست و تحول در آیین زمامداری تأکید داشت.

۳.۴.۱. احیای سیاست ایرانی

نقد سیاست ایرانی از سوی غربیان بدین معنا نبود که جامعه ایران مجالی برای احیا و تحول ندارد. آنان با تمایز فرهنگ و تاریخ ایران از دشواری‌های سیاسی، بر آن بودند که امکان تغییر مناسبات سیاسی از سوی ایرانیان وجود دارد. حتی راویان غربی از دهه‌ها و سال‌ها پیش از مشروطه، باور داشتند که ایران از ظرفیت‌های فکری، تاریخی و فرهنگی درخور برای گذار از استیصال سیاسی و گرویدن به آموزه‌های نوین در امر زمامداری برخوردار است. چنین خوانشی درباره احیاگری و احتمال خیرش ایرانیان برای خاتمه استبداد سیاسی نشان از آگاهی ژرف برخی از راویان ایران دوره قاجاریه از شرایط مملکت داشت.

سر جان ملکم با اشاره به تحولات عهد فتحعلی‌شاه، یقین داشت زمامداری و سلطنتی که وابسته به خفقان و غلبه و عاری از تعلیم و اعتماد باشد، «همیشه در خطر است»؛ چراکه همان قوت غلبه و قهری که سبب قوام و دوام آن حکمرانی می‌شود، همان نیز ممکن است اسباب «زوال» آن حکمرانی را فراهم سازد (Malcolm, 2001: 782). او معتقد بود تداوم زمامداری مستبدانه دور از ذهن است و ایرانیان را ستایشگر دادگری و نظم می‌دانست. اوژن فلاندن با تفاسیر و توصیفات از اوضاع ایران، تصویری از نوعی حکمرانی مستبدانه ارائه می‌داد که اسیر فشار خارجی و فساد داخلی بود و هیچ‌کدام از زعمای سیاسی اعتنای چندانی به سامان کشور نداشتند، اما ناپایداری آن را در ایران پیش‌بینی می‌کرد. او دهه‌ها پیش از نهضت مشروطه، اشکال

اساسی را در مبادی حکمرانی می‌دانست که باید متحول شود. فلانندن، استبداد حاکم بر ایران و شیوه حکمرانی قجری را به‌منزله دشواری اساسی جامعه مطرح می‌کرد و گذرگاه عافیت را تنها در خیزش اراده ملت می‌دید، چنان‌که باور داشت «ایران ایران نمی‌شود مگر هنگامی که مردمش به خود رنج داده یکدل شوند» (Flandin, 1977: 151). دو‌گویینو با ملاحظه سستی کار و فقدان دولت با اساس و مقتدر در ایران، بر این مسئله اصرار می‌ورزید که «وقتی می‌گوییم در ایران دولت به معنای حقیقی آن وجود ندارد، اغراق نگفته‌ایم» (Gobineau, 1976: 51). هم‌او با وجود نقد زمامداری، بر آن بود که ایران و ایرانیان از شایستگی گذار به وضعیت ثبات و دارای سامان برخوردارند. دو‌گویینو عقیده داشت که جامعه ایران با اتکا به اهمیت استدلال، عقلانیت، نقد سیاسی و تلفیق این مسائل با باورهای تاریخی خود، «نتایج درخشانی خواهد گرفت» (Gobineau, 1976: 163). ساموئل گرین بنجامین نیز بر این باور بود که تصور سقوط و نابودی ایران، «اشتباه بزرگی» است و برخلاف اعتقاد بسیاری که از اضمحلال و نابودی ایران سخن می‌گفتند، عقیده داشت که «ایران باقی خواهد ماند و تجدید حیات خواهد کرد» (Benjamin, 1984: 353). جرج کرزن با اشارات مختلف به اختیارات سلطنت، مشی سیاسی درباریان و قدرت اهل شرع و حاکمان ولایات، معتقد بود شرایط ایران «سخت ملال‌انگیز است» و اصلاح مبانی حکومت ایران «نیک ضروری» به‌نظر می‌رسد. ایران از یک سو، رویارو با «تأثیرات نافذ غرب» بود و از سوی دیگر، با «آفت سستی و اهمال» دست‌وپنجه نرم می‌کرد (Curzon, 1994: 602). او ایران را مستعد تحول می‌دانست و تداوم وضع برزخی یا تحمل آن از سوی ایرانیان را محال می‌دانست.

یاکوب ادوارد پولاک و ژوانس فووریه نیز چنین نگاهی به ایران داشتند. پولاک بر خلاف برخی تفاسیر درباره فروپاشی ایران، عقیده داشت «این مردم خاطره استقلال را از دست نخواهند داد و خطر از دست دادن ملیت، نیروی تازه‌ای برای مقاومت در ملت بیدار خواهد ساخت» (Polak, 1982: 298-299). پولاک با تأیید نظر یکی از دیپلمات‌های فرانسوی، بر این باور بود که «اگر روزی صنعت در ایران پا بگیرد، نه‌تنها واردات از اروپا به صفر می‌رسد، بلکه بعید نیست که محصولات ایران در بازارهای اروپا با موفقیت به رقابت با دیگران برخیزد» (Polak, 1982: 11-12). او همچنین معتقد بود هنگامی کشوری دچار زوال می‌شود که اهالی آن به فساد گرفتار شده باشند؛ اما چنین مطلبی در مورد ایران مصداق ندارد و به همین دلیل، آینده‌ای خوش برایش قابل پیش‌بینی است» (Polak, 1982: 299). از نگاه پولاک، «در اروپا عادت است که همان سستی و رخوتی را که عموماً خاص ملل مشرق‌زمین است به ایرانیان نیز نسبت می‌دهند، اما هر کسی فرصت داشته باشد که این قوم را از نزدیک زیر نظر بگیرد به‌زودی به این خطا واقف می‌شود و درباره پشتکار و فهم و شعور آن‌ها در مورد کشاورزی و امور صنعتی نظریات بهتر و مساعدتری

کسب می‌کند». به باور پولاک، «ایرانیان از قدیم‌ترین ملل متمدنی هستند که تاریخ می‌شناسد و هرچند سوء اداره، تعویض سلسله‌ها، جنگ‌های داخلی و مذهبی، هجوم‌های ویران‌کننده و عبور قبائل سکائی و تاتاری در طی قرون متمادی قدرت را از آنان سلب کرده»، اما «هرگز سنت‌ها و عادات بسیار کهن خود را به‌دست فراموشی نسپرده‌اند» (Polak, 1982: 344-345). ژوانس فووریه نیز با اشاره به خیزش‌هایی همچون تنباکو و نارضایتی ایرانیان در دوره ناصرالدین‌شاه، می‌داند که «نارضامندی علنی است» و مردم برای رهایی خود در تکاپو بودند (Feurier, 2011: 280). فووریه از بطن جامعه و ساحت سیاست درمی‌یافت که آتش نارضایتی «در انتظار شعله کشیدن» است به‌گونه‌ای که بر خلاف گذشته، سلطنت استبدادی «سخت‌گرفتار تزلزل خاطر شده است» (Feurier, 2011: 312-315). در نگاه ژوانس فووریه، ایرانیان بر اثر یک بیداری فراگیر، نسبت به مخاطرات دوام استبداد سیاسی آگاه شده بودند و سیاست استبدادی بیش از این نمی‌توانست در برابر اراده‌ی راسخ ایرانیان برای گذار به زندگی و روزگار نو ایستادگی کند.

بدین‌سان، آنچه از تفاسیر و روایت غربیان درباره‌ی آینده‌ی سیاست ایرانی برداشت می‌شود این نیست که ایران منفعل و مقهور خواهد شد یا آنکه دوام آن مرهون توسل به قدرتهای غربی و حرف‌شنوی از آنهاست. بر خلاف تعمیم‌ها و کلی‌گویی نظریه‌ی شرق‌شناسی، نگاه خوش‌بینانه‌ی سیاحان و مستشرقان غربی درباره‌ی آینده‌ی سیاست ایرانی، ریشه در آگاهی و باور آنان به موارث فکری، تاریخی و فرهنگی ایران داشت. به همین خاطر، برخی از آنان، از دهه‌ها پیش از رخداد مشروطه، از امکان رستاخیز ملی فراگیر برای برچیدن برزخ استبداد سیاسی سخن می‌گفتند.

۵. نتیجه

شرق‌شناسی در زمره‌ی نظریاتی است که رویارویی غرب و شرق را با تکیه بر نوعی بدگمانی تحلیل می‌کند. به‌ویژه ادوارد سعید با طرح دیدگاهی که التقاطی از آراء گرامشی، فوکو، دریدا و مطالعات پسااستعماری بود، تلاش می‌کرد رویارویی غربیان و شرقیان را از منظر سلطه و سیطره‌ی یکی بر دیگری توضیح دهد. او راویان غربی و مستشرقان را نیز از بانیان چنان سیطره‌ای می‌انگاشت که با تفسیری رندانه بلکه حيله‌گرانه از جوامع شرق، توجیه‌گر برقراری یا تداوم تسلط غرب بر شرق بودند. روح کلی‌گویی و تعمیم در این نظریه آشکار است. چنین نظریه‌ای، امکان گفت‌وگوی متقابل را از بین می‌برد و مهم‌تر از آن، امکان شناخت صحیح را تضعیف می‌سازد. کاربست چنین نظریاتی به تاریخ سیاسی ایران، نمی‌تواند بدون احتیاط و واکاوی نقادانه صورت بگیرد. با توجه به شرایط امتناع تاریخی ایران، تکیه بر نظریاتی که ریشه در اندیشه‌های پسامدرن و آرای میشل فوکو دارند، دشوار می‌نماید. روایت غربیان از ایران دوره‌ی قاجار نه‌تنها با تحقیر فرهنگ ایرانی همراه نبود، بلکه ضمن التفات به گذشته‌ی تاریخی و خصیصه‌های فرهنگی ایرانیان، خودسری و

استبداد سیاسی را به‌مثابه تهدیدی برای اساس ایران شماتت می‌کردند. سیاحان و مستشرقان غربی در پی برقراری و تحکیم روابط سلطه یا توجیه ضعف ذاتی و بنیادین ایران نبودند؛ حتی از ظرفیت‌های تاریخی ایران برای احیای سیاست و گذار از فترت و شوریدگی بحث می‌کردند. آنان ایران را بدعت اروپایی نمی‌خواندند؛ تفسیری نومیدکننده از آینده سیاسی ایران نداشتند و تقریرهایشان نه در راستای تسهیل استعمار که تقبیح استبداد بود. بدین‌قرار، ضمن آنکه نمی‌توان و نباید در گرداب غرب‌ستایی گرفتار شویم و پژوهش‌های متعددی از سوی متفکران جامعه درباره نوع نگاه نامطلوب برخی غربیان به ایرانیان تأملاتی داشته‌اند که بازگویی آن‌ها تنها به تکرار و دوباره‌گویی می‌انجامد، اما سزاوار نیست به دیدگاه‌های غیرتاریخی نیز ردای علم و دانشوری بخشید. برساختن برخی دوگانه‌انگاری‌های ستیزه‌جویانه هم مانعی در برابر گفت‌وگوی سنت و تجدد خواهد بود و هم اینکه تقابل و تقلیل‌گرایی را بر مسند می‌نشانند.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از سرقت ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره می‌شوند، به‌طور کامل رعایت کرده‌اند.

سپاسگزاری

این اثر تحت حمایت مادی بنیاد ملی علم ایران (INSF) برگرفته از طرح پسادکتری شماره «۴۰۲۰۱۳۱» انجام شده است. بدین‌سان بر خود لازم می‌دانیم از حمایت این نهاد و همچنین گروه تاریخ دانشگاه تهران که محل اجرای طرح پسادکتری است، سپاسگزاری کنیم.

References

- Abdel-Malek, A. (1963). Orientalism in Crisis. *Diogenes*. 11 (44). 103-140. doi: 10.1177/039219216301104407
- Ahmad, A. (2000). Between Orientalism and Historicism. in: *Orientalism: A Reader*. Ed. A. L. Macfie. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Al-lawama, W. M. (2024). The Evolution of Modern Literary Criticism from Structuralism to Postmodernism: A Case Study of Edward Said and His Critique of Orientalism in Literature. *Theory and Practice in Language Studies*. 14(10). 3268-3276, doi: 10.17507/tpls.1410.30.
- Amanat, A. (2021). *Ahd-e Qajar wa Sawda-ye Farang (Qajar Covenant and European Allure)*. translated by Kazem Firouzmand. First Edition. London: Mehri Publishing. [In Persian]

- Azdanlou, H. (1993). Edward Said's Orientalism and Its Discursive Foundations. *Journal of Political and Economic Information*. Nos. 77 & 78. [In Persian]
- Benjamin, S. G. (1984). *Persia and the Persians*. translated by Mohammad-Hossein Kordbacheh. Tehran: Javidan Publications. [In Persian]
- Boroujerdi, M. (1996). Orientalism in reverse. translated by Mohammad-Javad Gholamreza Kashi. *Kiyan Magazine*. No. 35. [In Persian]
- Boyatzis, R. E. (1998). *Transforming Qualitative Information: Thematic Analysis and Code Development*. SAGE Publications. Inc.
- Braun, V., & Clark, V. (2022). Conceptual and Design Thinking for Thematic Analysis. *Qualitative Psychology*. 9(1). 3–26. doi: 10.1037/qup0000196.
- Browne, E. (2023). *A Year Amongst the Persians*. translated by Mani Salehi Allameh. Tehran: Akhtaran Publishing. [In Persian]
- Christou, P. A. (2023). How to use thematic analysis in qualitative research. *Journal of Qualitative Research in Tourism*. 3 (2). 79-95. doi: 10.4337/jqrt.2023.0006.
- Cohen, M., & Morrison, K. (2011). *Research Methods in Education*. 7th ed. Routledge.
- Curzon, G. N. (1994). *Persia and the Persian Question*. translated by Gholam-Ali Vahid Mazandarani. 4th ed. 2 vols. Tehran: Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]
- Drouville, G. (2008). *Drouville's Travelogue*. translated by Javad Mohyi. Tehran: Gutenberg Publishing. [In Persian]
- Flandin, E. (1977). *Eugène Flandin's Travel Account of Iran*. translated by Hossein Noursadeghi. 3rd ed. Tehran: Eshraghi Publishing. [In Persian]
- Feurier, J.-B. (2011). *Three Years in the Court of Iran*. translated by Abbas Eqbal Ashtiani. edited by Homayoun Shahidi. Tehran: Donyaye Ketab Publishing. [In Persian]
- Gardane, C.M. (1983). *Memoirs of General Gardane's Mission in Iran*. translated by Abbas Eqbal Ashtiani. Tehran: Gozaresh Publishing. [In Persian]
- Given, L. M. (2008). *The sage encyclopedia of qualitative research methods*. Thousand Oaks. CA: Sage.
- Gobineau, A. d. (1976). *Three Years in Iran*. translated by Zabihollah Mansouri. 3rd ed. Tehran: Farrokhi Publishing Institute. [In Persian]
- Gramsci, A. (2000). *On Hegemony and Direct Rule*. In: *Orientalism: A Reader*. Ed. A. L. Macfie. New York: New York University Press .
- Güven, F. (2019). Criticism to Edward W. Said's Orientalism. *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies*. 5 (15). 418-430. doi: 10.29000/rumelide.580700.

- Halliday, Fr. (1993). Orientalism and Its Critics. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 20(2).145-163. Access: <http://www.jstor.org/stable/195877>
- Hussein, S. (2024). Decoding Edward Said: A critical review of the genesis of Orient, Occident, and Other. *Journal of Historical Studies*. 5(1). 11-24. doi:10.47941/jhs.2350 .
- Jones Brydges, S. H. (2007). *The Memoirs of Sir Harford Jones*. translated by Mani Salehi Allameh. Tehran: Saless Publishing. [In Persian]
- Joubert, P. A. (1968). *Travel in Armenia and Iran*. translated by Aligholi Etemadmoghaddam. Tehran: Iran Culture Foundation. [In Persian]
- Kasravi, A.(1933). *Collected Articles from Payman Monthly*. Iran. Tehran. [In Persian]
- Kopf, D. (2000). Hermeneutics versus History. *Journal of Asian Studies*. 39(3). 495-506. doi: 10.2307/2054677.
- Kotobi, M. (1993). The Role of Orientalism in Western Colonialism. *Social Sciences Quarterly*. 2(3-4). 215–235. [In Persian]
- Kuldkepp, M. (2023). Western Orientalism Targeting Eastern Europe: An Emerging Research Programme. *Central European Journal of International and Security Studies*. 17(4). 64-80. doi: 10.51870/AEMQ7827.
- Mabilat, C. (2008). *Orientalism and Representations of Music in the Nineteenth-Century British Popular Arts*. Publisher: Routledge.
- Malcolm, S. J. (2001). *The History of Persia*. translated by Mirza Esma'il Heyrat. 2 vols. First Edition. Tehran: Afsoun Publishing. [In Persian]
- Miles, M. B, & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis*. SAGE Publications. Inc.
- Mills, S. (2009). *Discourse*. translated by Fattah Mohammadi. Second Edition. Zanzan: Hezareh-ye Sevvom. [In Persian]
- Morier, J. (2000). *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan*. translated by Mirza Habib Isfahani. edited by Jafar Modarres-Sadeghi. First Edition. Tehran: Nashr-e Markaz. [In Persian]
- Polak, J. E. (1982). *Polak's Travelogue*. translated by Keykavous Jahandari. First Edition. Tehran: Kharazmi Publishing. [In Persian]
- Quayson, A. (2000). *Postcolonialism: Theory, Practice, or Process?* London. Cambridge: Polity Press.
- Rassam, A. (1980). Comments on Orientalism. *Comparative Studies in Society and History*. 22(4). 505-512. Access: <https://www.jstor.org/stable/178465>
- Saei, A. (2006). An Introduction to Postcolonial Theory and Criticism. *Journal of the Faculty of Law and Political Science*. No. 73 (Autumn). [In Persian]

- Sadowski, Y. (1993). The New Orientalism and the Democracy Debate. Middle East Report. 183(6). 14-21. doi: 10.2307/3012572.
- Said, E. (2011). Orientalism. translated by Lotfali Khanji. 2nd ed. Tehran: Amir Kabir Publishing. [In Persian]
- Tancoigne, J. M.1 (2005). Letters on Persia and Asiatic Turkey. translated by Ali-Asghar Saeedi. Tehran: Cheshmeh Publishing. [In Persian]
- Tavakoli-Targhi, M. (2016). The Foundational Forgetfulness of Orientalism: A Genealogy of Orientalism. Irannamak. 1(3). 58-81. [In Persian]
- Tuastad, D. (2003). Neo-Orientalism and the New Barbarism Thesis: Aspects of Symbolic Violence in the Middle East Conflicts. Third World Quarterly. 24(4). 591-599. Access: <https://www.jstor.org/stable/3993426>

COPYRIGHTS

©2023 by the University of Tehran. Published by the University of Tehran Press. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>
